

УДК [349.2:[349.3:364.3]](477)

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2023.21.34>

Яковлєв О.А.

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID ID: 0000-0002-7866-7839
Scopus Author ID: 57209980463*

ПРАВОВІ НЮАНСИ ФОРМУВАННЯ НАЛЕЖНОГО РІВНЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ САМОЗАЙНЯТИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

Слід погодитися із правниками, які наголошують, що стан соціального захисту самозайнятих осіб в Україні перебуває дещо в незадовільному стані. Удосконалення цього захисту повинно починатись, у першу чергу, із політичної волі органів законодавчої та виконавчої влади, а вже теоретично-методологічну основу щодо правового регулювання питань соціального захисту самозайнятих осіб повинні забезпечити науковці. Справедливим є твердження, що «в умовах зростання безробіття та погіршення фінансово-господарських показників в державі саме такі особи, котрі забезпечують себе роботою самостійно, можуть стати поштовхом до загальної стабілізації в суспільно-економічному житті країни». А ось головними напрямками удосконалення правового регулювання соціального захисту самозайнятих осіб повинно стати упровадження таких заходів: (1) чітке та законодавчо закріплене поняття самозайнятих осіб, (2) розширення способів їх соціального захисту нарівні із найманими працівниками, (3) надання пільгових умов для початку власної діяльності, (4) розширення форм обов'язкового соціального страхування [1, с. 106].

Стан опрацювання цієї проблематики. Незважаючи на важливість та нагальність надання соціального захисту самозайнятих осіб більшого акценту та динаміки, все ж питання правового забезпечення соціального захисту самозайнятих осіб наразі є малоодо-

слідженими, лише на рівні окремих статей та тез доповідей вчені-правники зосереджували увагу на цих питаннях, хоча у глобальному вимірі питання соціального захисту завжди цікавили науковців-правників.

Саме тому **метою цієї статті** є узагальнення тих напрацювань науковців, які вже були проведені у контексті порушеної тематики, виокремлення нагальних напрямків удосконалення правового забезпечення соціального захисту самозайнятих осіб та аналіз деяких проблем соціального захисту самозайнятих, які є на порядку денному, та вироблення пропозицій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Діяльність самозайнятих осіб як суб'єктів права соціального забезпечення ґрунтується на основних конституційних соціально-економічних правах і свободах людини та регулюється широкою нормативною базою, що зумовлено різноманітністю видів незалежної професійної діяльності як форми самозайнятості [2, с. 80]. Адже самозайняті особи можуть одночасно виступати суб'єктами-отримувачами соціального забезпечення та тими особами, які це забезпечення власне здійснюють (або сприяють шляхом, наприклад, того, що виступають страхувальниками для найманих осіб) [3, с. 51].

У той же час самозайняті особи можуть самостійно приймати рішення про заходи підтримки відповідно до власних побажань та

можливостей, а також щодо наявності певних юридичних обов'язків працівників із соціального забезпечення в процесі роботи. До таких обов'язків можна віднести, зокрема, страхові внески, у тому числі щодо загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, обов'язок надання відповідної інформації (про звільнених працівників; щодо стану охорони праці), тощо [3, с. 52].

У контексті цього, гострою є проблема гідного пенсійного забезпечення самозайнятих осіб, адже ті мізерні страхові внески, які самозайнята особа сплачує періодично, в кінцевому результаті можуть навіть не забезпечити їй достатнього розміру пенсії [1, с. 104-105].

У цьому аспекті, К. В. Гнатенко пропонує досить ґрунтовний підхід до напрямів удосконалення соціального захисту самозайнятих осіб, як-от: 1) переглянути систему відрахувань до Пенсійного фонду України, адже наразі діє така система, при якій самозайнята особа, сплачуючи ЄСВ мінімальними сумами, не в змозі забезпечити собі прийнятну пенсію, а в деяких випадках тільки може розраховувати на соціальну допомогу; 2) закріпити визначення поняття «самозайнята особа» в окремому нормативно-правовому акті або ж шляхом внесення відповідних змін до Податкового кодексу України, визначивши при цьому чіткий та конкретний перелік осіб, які відносяться до такої категорії з метою уникнення в майбутньому неоднозначних трактувань при розгляді спірних моментів в частині захисту прав та свобод самозайнятих осіб; 3) внести зміни до ст. 22 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [4], доповнивши її наступним змістом: «Допомога по тимчасовій непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві та професійним захворюванням, виплачується Фондом застрахованим самозайнятим особам, починаючи з першого дня непрацездатності за весь період до відновлення працездатності або до встановлення медико-соціальною експертною комісією

інвалідності (встановлення іншої групи, підтвердження раніше встановленої групи інвалідності) у порядку та розмірах, встановлених законодавством, без переривання страхового стажу»; 4) внести зміни до ч. 1 ст. 13 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [5], зазначити у наступній редакції: «Участь застрахованих осіб у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування припиняється: у разі якщо застрахованій особі відповідно до цього Закону призначено пенсію, і вона не продовжує працювати, окрім самозайнятої особи, якій за результатами її діяльності не вистачає страхового стажу для отримання пенсії, або якщо застрахована особа відповідно до цього Закону набула права на довічну пенсію чи одноразову виплату» [1, с. 105].

Для вдосконалення системи соціального захисту самозайнятих осіб, як пропонує О. Я. Коваль, необхідно: 1) запровадити системний підхід щодо законодавчого та нормативно-правового забезпечення соціального захисту самозайнятих осіб та передати частину фінансових ресурсів і повноважень у сфері соціального обслуговування та надання соціальних послуг недержавному сектору; 2) запровадити механізм підтримки громадських ініціатив на місцевому рівні; 3) спростити систему пільг і збільшити чисельність самозайнятих осіб, яких вона охоплює, з метою встановлення відповідності системи пільг державним зобов'язанням; 4) ввести функціонування єдиних підходів до механізму визначення вартості соціальних послуг та проведення постійної оцінки, аналізу, індивідуальних потреб у соціальних послугах, планування, розробки та запровадження державних стандартів соціальних послуг та їх якості; 5) забезпечити реальні права самозайнятим особам на пільги від держави з урахуванням їх сукупного доходу, індивідуалізації цих прав, особливо за професійною ознакою, а також з метою створення стимулів до ресурсозбереження та економії бюджетних коштів [6, с. 158].

А ось М. П. Шаварина вважає, що для успішного функціонування соціального страхування з тимчасової втрати працездатності самозайнятих осіб доцільно впровадити такі пропозиції: 1) удосконалити управління фінансовими ресурсами із соціального страхування самозайнятих осіб, ефективно здійснювати контроль за використанням фінансових ресурсів; 2) переглянути порядок нарахування і виплати допомоги з тимчасової непрацездатності самозайнятими особами [7, с. 256].

Ми підтримуємо усі наведені позиції науковців і дійсно вважаємо, що гострою є проблема щодо сплати страхових внесків самозайнятими особами, адже на практиці після сплати таких внесків ці особи не можуть забезпечити себе належного рівня соціальним захистом, хоча й саме самозайняті особи найбільше наразі мають вплив на формування сильної економіки України шляхом розвитку та розширення свого бізнесу, своєї діяльності. Створюючи робочі місця, сплачуючи страхові внески і за себе і за своїх працівників, самозайняті особи із досягненням пенсійного віку отримують часто мінімальний розмір пенсій, або трохи більший ніж мінімальний. Саме тому має бути змінений підхід до сплати ЄСВ самозайнятими особами та їх акумуляції.

Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України від 08.07.2010 р. №2464-VI «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» із змінами та доповненнями (далі – Закон №2464) [8] платниками єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – єдиний внесок; страховий внесок; ЄСВ) є:

– фізичні особи – підприємці, в тому числі ті, які обрали спрощену систему оподаткування (крім електронних резидентів (е-резидентів) (п. 4 ч. 1 ст. 4 Закону №2464 [8]);

– фізичні особи, які провадять незалежну професійну діяльність, а саме наукову, літературну, артистичну, художню, освітню або викладацьку, а також медичну, юридичну практику, в тому числі адвокатську, нотаріальну

діяльність, або особи, які провадять релігійну (місіонерську) діяльність, іншу подібну діяльність та отримують дохід від цієї діяльності (п. 5 ч. 1 ст. 4 Закону №2464 [8]);

– члени фермерського господарства, якщо вони не належать до осіб, які підлягають страхуванню на інших підставах (п. 5-1 ч. 1 ст. 4 Закону №2464 [8]).

Згідно з абз. 1 п. 2 ч. 1 ст. 7 Закону №2464 [8] єдиний внесок нараховується для платників, зазначених у пунктах 4 (крім фізичних осіб – підприємців, які обрали спрощену систему оподаткування (крім електронних резидентів (е-резидентів)), 5 та 5-1 ч. 1 ст. 4 Закону №2464 [8], – на суму доходу (прибутку), отриманого від їх діяльності, що підлягає обкладенню податком на доходи фізичних осіб. При цьому сума єдиного внеску не може бути меншою за розмір мінімального страхового внеску за місяць, у якому отримано дохід (прибуток).

У разі якщо таким платником не отримано дохід (прибуток) у звітному періоді або окремому місяці звітного періоду, такий платник має право самостійно визначити базу нарахування, але не більше максимальної величини бази нарахування єдиного внеску, встановленої Законом №2464 [8]. При цьому сума єдиного внеску не може бути меншою за розмір мінімального страхового внеску (абз. 2 п. 2 ч. 1 ст. 7 Закону №2464 [8]).

Для платників, зазначених у п. 4 ч. 1 ст. 4 Закону №2464 [8], які обрали спрощену систему оподаткування, єдиний внесок нараховується на суми, що визначаються такими платниками самостійно для себе, але не більше максимальної величини бази нарахування єдиного внеску, встановленої Законом № 2464 [8]. При цьому сума єдиного внеску не може бути меншою за розмір мінімального страхового внеску (п. 3 ч. 1 ст. 7 Закону №2464 [8]).

Законом України від 15.03.2022 р. №2120-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану»

[9] внесено зміни до розд. VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону №2464 [8]. Так, згідно з абз. 1 п. 9–19 розд. VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону №2464 [8] тимчасово, з 01 березня 2022 року до припинення або скасування воєнного стану в Україні та протягом дванадцяти місяців після припинення або скасування воєнного стану, особи, зазначені у п. 4, 5 та 5-1 ч. 1 ст. 4 Закону №2464 [8], мають право не нараховувати, не обчислювати та не сплачувати єдиний внесок за себе. При цьому положення абз. 2 п. 2 ч. 1 ст. 7 Закону №2464 [8] щодо таких періодів для таких осіб не застосовується.

При цьому такими особами розрахунок єдиного внеску у складі податкової декларації не заповнюється за період, в якому відповідно до абз. 1 п. 9–19 розд. VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону №2464 [8] єдиний внесок не нараховувався, не обчислювався та не сплачувався (абз. 2 п. 9–19 розд. VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону №2464 [8]).

Крім того, Законом України 26.01.2022 р. №2010-IX «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» [10], який набрав чинності 19.11.2022 р., внесено зміни до п. 9–8 розд. VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону №2464 [8], абз. 1 якого встановлено, що платники єдиного внеску, визначені ст. 4 Закону №2464, з числа осіб, стосовно яких згідно із Законом України від 26.01.2022 р. №2010-IX [10] встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, якщо вони не є роботодавцями, звільняються за заявою члена сім'ї або платника єдиного внеску, після їх звільнення та/або після закінчення їх лікування (реабілітації) від виконання обов'язків, визначених ч. 2 ст. 6 Закону №2464 [8], сплати недоїмки з єдиного внеску, пені та штрафів за її несплату на весь період позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України та протягом шести місяців після їх

звільнення. Заяву платник єдиного внеску подає протягом 90 днів після його звільнення (абз. другий п. 9-8 розд. VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону №2464 [8]).

Якщо платник єдиного внеску перебуває на лікуванні (реабілітації) після звільнення, заява подається протягом 90 днів після закінчення його лікування (реабілітації) (абзац третій п. 9-8 розд. VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону №2464 [8]). Термін перебування на лікуванні (реабілітації) підтверджується відповідною довідкою (випискою) установи, в якій проводилося лікування (реабілітація) такої особи (абз. 4 п. 9-8 розд. VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону №2464 [8]).

За осіб, визначених абзацом першим п. 9-8 розд. VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону №2464 [8], єдиний внесок за весь період позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України та протягом шести місяців після їх звільнення сплачується у розмірі, порядку і строки, визначені Кабінетом Міністрів України, за рахунок коштів державного бюджету. При цьому сума єдиного внеску не може бути меншою за розмір мінімального страхового внеску (абз. 5 п. 9-8 розд. VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону №2464 [8]).

Однак, незважаючи на вище проаналізовані надані права самозайнятим особам, у майбутньому проблема буде проявлятися на практиці у тому, що наразі відповідні періоди роботи, за які самозайняті особи не сплачували страхові внески, не будуть зараховані до страхового стажу для призначення пенсії. Адже відповідно до вимог чинного законодавства, до страхового стажу зараховуються тільки ті періоди діяльності, за які повністю сплачені страхові внески. Відтак, якщо самозайнята особа нині не сплачує ЄСВ, то не набуває страхового стажу. Тому, вважаємо, що з часом ці особи зіткнуться із ситуацією, що тривалий період часу не буде зарахований їм до страхового стажу, що матиме негативний вплив на рівень їх соціального захисту.

Окрім цього, так як наразі величезна кількість самозайнятих осіб прийняли рішення щодо несплати страхових внесків, то цей факт матиме негативний вплив на бюджет Пенсійного фонду України. У той же час, навіть якщо передбачити б зарахування періодів несплати страхових внесків самозайнятими особами до страхового стажу, то необхідно було б визначити джерело фінансування надання соціальних послуг та виплати матеріального забезпечення застрахованим особам, адже це безпосередньо залежить від сплати ЄСВ.

Висновки. Таким чином, нині стан соціального захисту самозайнятих осіб в Україні перебуває дещо в незадовільному стані. Гострою є проблема щодо сплати страхових внесків самозайнятими особами, адже на практиці після сплати таких внесків ці особи не можуть забезпечити себе належного рівня соціальним захистом, хоча й саме самозайняті особи найбільше наразі мають вплив шляхом розвитку свого бізнесу, своєї діяльності на формування сильної економіки України. Створюючи робочі місця, сплачуючи страхові внески і за себе, і за своїх працівників, самозайняті особи із досягненням пенсійного віку отримують часто мінімальний розмір пенсій, або трохи більший ніж мінімальний. Саме тому має бути змінений підхід до сплати ЄСВ самозайнятими особами та їх акумуляції.

Анотація

У статті автор підтримує правників, які зауважують, що нині стан соціального захисту самозайнятих осіб в Україні перебуває дещо в незадовільному стані. Відтак, потребує активний кроків щодо удосконалення правового забезпечення формування належного рівня соціального захисту цієї категорії осіб.

Автор наголошує, що гострою є проблема сплати страхових внесків самозайнятими особами, адже на практиці після сплати таких внесків ці особи не можуть забезпечити себе належного рівня соціальним захистом, хоча й саме самозайняті особи найбільше наразі мають вплив шляхом розвитку свого бізнесу, своєї діяльності на формування сильної економіки України. Створюючи робочі місця, сплачуючи страхові внески і за себе, і за своїх працівників, самозайняті особи із досягненням пенсійного віку отримують часто мінімальний розмір пенсій, або трохи більший ніж мінімальний. Саме тому має бути змінений підхід до сплати ЄСВ самозайнятими особами та їх акумуляції.

Увільнення самозайнятих осіб від сплати страхових внесків, у майбутньому буде проявлятися на практиці у тому, що такі періоди роботи, за які самозайняті особи не сплачували страхові внески, не будуть зараховані до страхового стажу для призначення пенсії. Адже відповідно до вимог чинного законодавства, до страхового стажу зараховуються тільки ті періоди діяльності, за які повністю сплачені страхові внески. Відтак, якщо самозайнята особа нині не сплачує ЄСВ, то не набуває страхового стажу. Тому з часом ці особи зіткнуться із ситуацією, що тривалий період часу не буде зарахований їм до страхового стажу, що матиме негативний вплив на рівень їх соціального захисту.

Окрім цього, так як наразі величезна кількість самозайнятих осіб прийняли рішення щодо несплати страхових внесків, то цей факт матиме негативний вплив на бюджет Пенсійного фонду України. У той же час, навіть якщо передбачити б зарахування періодів несплати страхових внесків самозайнятими особами до страхового стажу, то необхідно було б визначити джерело фінансування надання соціальних послуг та виплати матеріального забезпечення застрахованим особам, адже це безпосередньо залежить від сплати ЄСВ. Відтак, слід запровадити сплату хоча б мінімального страхового внеску за періоди воєнного стану, якщо самозайнята особа провадить свою діяльність.

У статті робиться висновок, що увільнення самозайнятих осіб від сплати страхових внесків, у майбутньому буде проявлятися на практиці у тому, що такі періоди роботи, за які самозайняті особи не сплачували страхові внески, не будуть зараховані до страхового стажу для призначення пенсії. Адже відповідно до вимог чинного законодавства, до страхового стажу зараховуються тільки ті періоди діяльності, за які повністю сплачені страхові внески. Відтак, якщо самозайнята особа нині не сплачує ЄСВ, то не набуває страхового стажу. Тому з часом ці особи зіткнуться із ситуацією, що тривалий період часу не буде зарахований їм до страхового стажу, що матиме негативний вплив на рівень їх соціального захисту.

Автор висловлює занепокоєння, що так як наразі величезна кількість самозайнятих осіб прийняли рішення щодо несплати страхових внесків, то цей факт матиме негативний вплив на бюджет Пенсійного фонду України. Відтак, слід запровадити сплату хоча б мінімального страхового внеску за періоди воєнного стану, якщо самозайнята особа провадить свою діяльність.

Ключові слова: самозайнята особа, соціальне страхування, соціальне забезпечення, соціальний захист, суб'єкт права соціального забезпечення, отримувач соціального забезпечення, надавач соціального забезпечення

Yakovlyev O.A. Legal nuances of establishing an appropriate level of social protection for self-employed persons in Ukraine

In the article, the author supports lawyers who note that the current state of social protection of self-employed persons in Ukraine is somewhat unsatisfactory. Therefore, active steps are needed to improve the legal support for the formation of an appropriate level of social protection for this category of persons.

The author emphasizes that the problem of paying insurance contributions by self-employed persons is acute, because in practice, after paying such contributions, these persons cannot provide themselves with an adequate level of social protection, although it is self-employed persons who currently have the greatest influence through the development of their business and their activities on the formation of a strong economy of Ukraine. By creating jobs, and paying insurance contributions for both themselves and their employees, self-employed persons reaching retirement age often receive the minimum amount of pensions, or slightly more than the minimum. That is why the approach to the payment of social security contributions by self-employed persons and their accumulation should be changed.

The article concludes that the exemption of self-employed persons from paying insurance contributions in the future will be manifested in practice in the fact that such periods of work, for which self-employed persons did not pay insurance contributions, will not be included in the insurance experience for the purpose of pension. After all, in accordance with the requirements of the current legislation, only those periods of activity for which the insurance premiums have been fully paid are included in the insurance experience. Therefore, if a self-employed person does not currently pay social insurance, he does not acquire insurance experience. Hence, over time, these persons will face the situation that a long period of time will not be included in their insurance record, which will have a negative impact on the level of their social protection.

The author expresses his concern that since currently, a huge number of self-employed persons have decided not to pay the insurance contributions, this fact will have a negative impact on the budget of the Pension Fund of Ukraine. Therefore, payment of at least the minimum insurance contribution for periods of martial law should be introduced, if a self-employed person carries out his activity.

Key words: self-employed person, social insurance, social security, social protection, subject of social security law, recipient of social security, provider of social security.

Список використаної літератури:

1. Гнатенко К. В. Напрями удосконалення соціального захисту самозайнятих осіб. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 1(10), 2016. С. 104-106.
2. Жовнір Т.Л. До питання гарантій самозайнятих осіб у сфері соціального забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2020. Вип. 60. С. 79–82.
3. Таракан Ю. І. Щодо основних соціальних прав самозайнятих осіб. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 4. С. 50-53.
4. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 р. № 1105-XIV. *Офіційний вісник України*. 1999. № 42. Ст. 2080.
5. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 33. Ст. 1770.
6. Коваль О. Я. Тарасенко Л.Л., Яцків Т.Г. Реформування соціальних пільг і привілеїв в Україні – наближення до європейських стандартів. Л. : Галиц. друкар, 2009. 216 с.
7. Шаварина М.П. Проблеми та шляхи вдосконалення соціального страхування з тимчасової втрати працездатності. *Наукові записки. Серія «Економіка»*. 2013. С. 252–256.
8. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. № 61. Ст. 2108.
9. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 р. № 2142-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 32. Ст. 1693.
10. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей: Закон України від 26.01.2022 р. № 2010-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 42. Ст. 2272.